

DOI 10.33930/ed.2019.5007.39(1-3)-3

УДК 113/119: 37.06

ТЕМПОРАЛЬНІ РОЗРИВИ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ДО ПИТАННЯ НОВИХ ВИКЛИКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ*TEMPORAL GAPS IN THE EDUCATIONAL PROCESS IN MODERN UKRAINE: TO THE QUESTION OF NEW CHALLENGES IN WAR CONDITIONS***О. О. Гончарова**

Актуальність теми дослідження. Військові дії на території України спричинили закономірну дезорганізацію в навчальному процесі у вітчизняних школах та університетах. Неможливість дотримуватися встановленого розкладу занять, що спричинюється проблемами доступу до мережі Інтернет та перебуванням у небезпеці учасників навчального процесу, не дає можливість “звірити годинники” і перебувати в єдиному потоці освітніх практик.

Постановка проблеми. Особливість освітньої системи України в умовах війни полягає у тому, що виклик пандемії COVID-19 став своєрідним загартовуванням її на витривалість. Так, перехід на дистанційні форми навчання, вироблення навичок роботи на освітніх онлайн-платформах як у учнів, студентів, так і в учителів, викладачів, а – головне – розвиток здатності організувати свій час в умовах відсутності безпосереднього контролю, сприяли темпоральній синхронійності навчального процесу поряд з втратою ним своєї наративності. Однак попри просторову розірваність і темпоральні розриви в процесі навчання, його учасники знаходилися в єдиному потоці освітніх практик. У ситуації ж війни додаються темпоральні розриви, спричинені неможливістю всіх учасників мати вільний доступ до мережі Інтернет і знаходитися у повноцінній безпеці. Це ставить під питання збереження системності у початкових практиках, а, відтак, ставить і питання їхньої ефективності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як зарубіжні, так і вітчизняні вчені всебічно досліджували процес синхронійності у навчальному процесі при використанні Інтернет-технологій. Так, зарубіжні вчені M. Bunn, A. Bennet, P. J. Burke, E. L. Carpenter, A. M. Adams, R. C. Chick, M. C. Stull, D. F. Hale, B. W. Propper, T. J. Vreeland та ін. робили акцент на змінюваній темпоральності в освітніх практиках, які відбуваються в онлайн-середовищі, а дослідники V. Johansson, J. Stenlund, N. F. Johnson, H. Keane, H. Jordheim, E. Ytreberg, Y. M. Kalman, D. I. Ballard, A. M. Aguilar, C. Öhman, C. Pagán Cánovas, M. Ryan, M. Ryan визначили особливості синхронійної комунікації в мережі Інтернет. Вітчизняні дослідники В. Воронкова,

Urgency of the research. Military actions on the territory of Ukraine caused a natural disorganization in the educational process in domestic schools and universities. The inability to adhere to the established schedule of classes, which is caused by problems with access to the Internet and by the danger for participants of the learning process, does not allow to "synchronize clocks" and be in a single stream of educational practices.

Target setting. The peculiarity of Ukraine's educational system during the war is that the challenge of the COVID-19 pandemic has become a kind of hardening it for endurance. Thus, the transition to distance education, developing skills on online educational platforms for pupils, students and teachers, and – which is most important – the development of the ability to organize their time in the absence of direct control, contributed to the temporal synchronicity of the learning process along with the loss of its narrative. However, despite the spatial disconnection and temporal gaps in the learning process, its participants were in a single stream of educational practices. In a situation of war, temporal gaps are added, caused by the inability of all participants to have free access to the Internet and to be fully secure. This calls into question the preservation of systematicity in the educational practices, and, consequently, raises the question of their effectiveness.

Actual scientific researches and issues analysis. Both foreign and domestic scientists have comprehensively studied the synchronicity in the educational process which is influenced by Internet technologies. Thus, foreign scientists M. Bunn, A. Bennet, P. J. Burke, E. L. Carpenter, A. M. Adams, R. C. Chick, M. C. Stull, D. F. Hale, B. W. Propper, T. J. Vreeland and others focused on changing temporality in online educational practices, and such researchers as V. Johansson, J. Stenlund, N. F. Johnson, H. Keane, H. Jordheim, E. Ytreberg, Y. M. Kalman, D. I. Ballard, A. M. Aguilar, C. Öhman, C. Pagán Cánovas, M. Ryan, M. Ryan identified the features of synchronous communication on the Internet. Domestic researchers V. Voronkova, O. Kyuliuk, Y. Boreiko, N Dorfman, A. Sakun,

О. Кивлюк, Ю. Борейко, Н. Дорфман, А. Сакун, І. Мордоус, К. Соколова, М. Триняк, О. Якимчук, В. Возняк, Н. Ліпін, О. Висоцька та ін. всіляко розглядали аспекти трансформації особистості, що знаходиться в середовищі інформаційного суспільства і зазнає на собі впливу нескінченних потоків різноманітних даних. Однак оскільки ситуація війни та вимушеного дистанційного режиму освітнього процесу для України є принципово новою, це питання у його новій конотації потребує свого всебічного розгляду.

Постановка завдання. Необхідно визначити, як можливо зберегти нарративність дистанційного навчання у воєнних умовах і мінімізувати його темпоральні розриви для того, щоб усі його учасники перебували у відносно єдиному потоці освітніх практик; необхідно визначити, які модифіковані завдання повинні стояти перед системою освіти в умовах війни для того, щоб вона адекватно відповідала на виклики поточної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Війна Росії з Україною стала другим вагомим викликом для всієї системи вітчизняної освіти після пандемії COVID-19. Неможливість як учнів, студентів, так і вчителів, викладачів повноцінно дотримуватися встановленого розкладу занять породила так звані темпоральні розриви у ритмах процесу навчання, поставила під ризик планованість цієї роботи, яка тільки у своїй системності і може дати вагомий результат. У той же час навчання під час війни, і особливо – з соціо-гуманітарних дисциплін – не може бути припинено, оскільки, з одного боку, надає учням і студентам навичок стортингу інформації в умовах інформаційних атак; з іншого боку, навчання сьогодні постає вагомим рекреаційним ресурсом як для учнів та студентів, так і для вчителів та викладачів, оскільки переносить увагу на конструктивну діяльність і у деякій мірі структурує час респондентів. Вочевидь, у ситуації війни перед освітнім процесом, враховуючи об'єктивні темпоральні розриви у ньому, мають бути поставлені нові цілі і завдання для того, щоб у надзвичайних умовах він продовжував зберігати свою ефективність.

Висновки. Сьогодні, при проведенні бойових дій на території України, необхідно позбутися ілюзії, що дотримання єдиного, вивіреного на годиннику розкладу занять є доцільною освітньою практикою. Вона буде тільки породжувати додатковий стрес та невроз як у педагогів, так і в учнів, студентів, оскільки немає об'єктивних умов для її провадження. Натомість слід зробити

I. Mordous, K. Sokolova, M. Trynyak, O. Yakymchuk, V. Voznyak, N. Lipin and others described aspects of the transformation of the individual, who is in the environment of the information society and is influenced by endless flows of various data. However, since the situation of war and forced distance education in Ukraine is fundamentally new one, this issue needs to be comprehensively considered in its new connotation.

The research objective. It is necessary to determine how it is possible to maintain the principle of narrative in distance learning in military conditions and to minimize its temporal gaps so that all its participants are in a relatively uniform flow of educational practices; it is necessary to determine what modified tasks the education system must face in the conditions of war in order for it to adequately respond to the challenges of the current situation.

The statement of basic material. Russia's war against Ukraine was the second major challenge for the entire national education system since the COVID-19 pandemic. The inability of pupils, students and teachers to fully adhere to the established schedule of classes has created so-called temporal gaps in the rhythms of the learning process, jeopardized the orderliness of this work, which only in its systematic organization can show significant results. At the same time, studying during the war, and especially in the socio-humanitarian disciplines, cannot be stopped, because, on the one hand, it provides students with the skills of storing information in the context of information attacks; on the other hand, being in the learning process today is an important recreational resource for pupils and students, as well as for teachers and lecturers, as it shifts attention to constructive activities and to some extent structures the time of respondents. Obviously, in a situation of war it is needed to affirm the new goals and objectives for the educational process in order for it to continue to be effective in emergencies.

Conclusions. Today, when conducting hostilities on the territory of Ukraine, it is necessary to get rid of the illusion that adherence to a single, time-tested schedule is an appropriate educational practice. It will only create additional stress and neurosis for both teachers and students, as there are no objective conditions for its implementation. Instead, emphasis should be placed on discursive

акцент на дискурсивні наративні освітні інструменти, які можна провадити дистанційно, при цьому зберігаючи аспект комунікації між тим, хто навчається, і тим, хто навчає. Збережена комунікація, зв'язок між учителем, викладачем та учнем, студентом в процесі навчання, обмін думками між ними в процесі дистанційного обговорення нагальних соціогуманітарних проблем та інформаційних викликів – це саме та головна мета, яку об'єктивно сьогодні можна досягнути в освітньому процесі під час війни.

Ключові слова: війна, освітній процес, темпоральний розрив, темпоральність, стортинг інформації, інформаційне суспільство.

narrative educational tools that can be conducted in a distance, while maintaining the aspect of narrative communication between teachers and learners. Preserved communication, communication between teachers and students in the learning process, exchange of views between them in the process of distance discussion of urgent socio-humanitarian problems and information challenges forms the main goal that can be achieved today in the educational process in time of war.

Keywords: war, educational process, temporal gap, temporality, information storing, information society.

Актуальність теми. Військові дії на території України спричинили закономірну дезорганізацію в навчальному процесі у вітчизняних школах та університетах. Неможливість дотримуватися встановленого розкладу занять, що спричинюється проблемами доступу до мережі Інтернет та перебуванням у небезпеці учасників навчального процесу, не дає можливість “звирити годинники” і перебувати в єдиному потоці освітніх практик.

Постановка проблеми. Особливість освітньої системи України в умовах війни полягає у тому, що виклик пандемії COVID-19 став своєрідним загартуванням її на витривалість. Так, перехід на дистанційні форми навчання, вироблення навичок роботи на освітніх онлайн-платформах як в учнів, студентів, так і в учителів, викладачів, а – головне – розвиток здатності організувати свій час в умовах відсутності безпосереднього контролю, сприяли темпоральній синхронійності навчального процесу поряд з втратою ним своєї наративності. Однак попри просторову розірваність і темпоральні розриви в процесі навчання, його учасники знаходилися в єдиному потоці освітніх практик. У ситуації ж війни додаються темпоральні розриви, спричинені неможливістю всіх учасників мати вільний доступ до мережі Інтернет і знаходитися у повноцінній безпеці. Це ставить під питання збереження системності у начальних практиках, а, відтак, ставить і питання їхньої ефективності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як зарубіжні, так і вітчизняні вчені всебічно досліджували процес синхронійності у навчальному процесі при використанні Інтернет-технологій. Так, зарубіжні вчені M. Bunn, A. Bennet, P. J. Burke, E. L. Carpenter, A. M. Adams, R. C. Chick, M. C. Stull, D. F. Hale, B. W. Propper, T. J. Vreeland та ін. робили акцент на змінюваній темпоральності в освітніх практиках, які відбуваються в онлайн-середовищі, а дослідники V. Johansson, J. Stenlund, N. F. Johnson, H. Keane, H. Jordheim, E. Ytreberg, Y. M. Kalman, D. I. Ballard, A. M. Aguilar, C. Öhman, C. Pagán Cánovas, M. Ryan, M. Ryan визначили особливості синхронійної комунікації в мережі Інтернет. Вітчизняні дослідники В. Воронкова, О. Кивлюк, Ю. Борецько, Н. Дорфман, А. Сакун, І. Мордоус, К. Соколова, М. Триняк, О. Якимчук, В. Возняк, Н. Ліпін, О. Висоцька та ін. всіляко розглядали аспекти трансформації особистості, що знаходиться в середовищі інформаційного суспільства і зазнає на собі впливу нескінченних потоків різноманітних даних. Однак оскільки ситуація війни та вимушеного дистанційного режиму освітнього процесу для України є принципово новою, це питання у його новій конотації потребує свого всебічного розгляду.

Постановка завдання. Необхідно визначити, як можливо зберегти наративність дистанційного навчання у воєнних умовах і мінімізувати його темпоральні розриви для того, щоб усі його учасники перебували у відносно єдиному потоці освітніх практик; необхідно визначити, які модифіковані завдання повинні стояти перед системою освіти в умовах війни для того, щоб вона адекватно відповідала на виклики

поточної ситуації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні майже ні в кого не викликає сумніву, що дефініція “інформаційне суспільство”, “SMART-суспільство” – це ті терміни, які найповніше відображають сутність актуального гуманітарного запиту. Якщо в доіндустріальну епоху головним ресурсом країн були природні ресурси, в індустріальну епоху – обсяг вироблених матеріальних благ, то в сучасності головним джерелом багатства та контролю стає інформація. Звідси випливає важливість гідної освіти для того, щоб вміти оперувати цією інформацією: виробляти її, аналізувати, поширювати і сортувати [8], [20], [38], [33], [31], [5], [3]. Раніше у філософських розвідках продукувалася думка, що усі негаразди людства і його недостатній прогрес зумовлюється браком інформації: її нестаток зумовлює кризи у прийнятті рішень [11], [12], інтуїтивність цього процесу, дезорганізацію у комунікації ланок, які відповідають за прийняття рішення, його невідповідність поточній ситуації тощо. Сьогодні ж кризи прийняття рішень пов'язують з діаметрально іншим процесом – перенасиченням інформацією. Її стає настільки багато і вона часто є настільки неструктурованою, що прийняття рішень також огортається деякою інтуїтивністю: людський інтелект не здатен обробити такий великий об'єм даних, а інтелект штучний не здатен вирішувати складні моральні дилеми, якими просякнуте реальне людське життя. Отже, на сьогоднішній день значної трансформації вимагає і провадження освітнього процесу: сьогодні вже не стільки важливо навчити людину фактичним знанням (хоча, звісно, базовий фактичний матеріал вона має отримати), скільки виробити у неї навички критичного мислення, специфічний фрейм для стортингу інформації і тестування її на предмет відповідності дійсності.

Сьогоднішня система освіти, зокрема – освіти вищої – повинна плекати у студента бажання розбиратися в інформаційних потоках, розуміти, які ідеї стоять за тими чи іншими фактами та способом їх подання в інформаційному просторі, і “зважувати” ці ідеї на вагах здорового глузду [35], [7]. Для того, щоб відповісти на цей новий виклик інформаційної епохи, система освіти повинна, на нашу думку, провадити такі принципи організації навчального процесу:

1. Зберігати нарративність в побудові навчальних курсів дисциплін. Важливо, щоб навчальний матеріал подавався при збереженні принципу історичності: кожна навчальна дисципліна має історію своїх базових відкриттів та винаходів, своїх видатних вчених. Учням або студентам необхідно розбиратися в основних віхах наукових досліджень для того, щоб бачити наратив розвитку тієї чи іншої науки. Далі, відповідно до усвідомленого наративу, їм буде легше аналізувати подальші нові наукові розробки і робити певний прогноз стосовно розвитку тієї чи іншої науки [21].

2. При збереженні наративності та принципу історичності у викладі дисциплін необхідно забезпечити і міждисциплінарність у викладі навчального матеріалу, особливо – у викладі матеріалу соціально-гуманітарних дисциплін. Цього можна досягнути, якщо ввести у навчальні плани або збільшити обсяг викладання таких соціально-гуманітарних дисциплін, як філософія, історія, психологія, політологія, соціологія. Міждисциплінарний підхід необхідний в навчальному процесі для того, щоб виявляти зв'язки між різними галузями знань, але при тому будувати ці зв'язки логічно і послідовно, дотримуючись базових правил логічного мислення [37].

3. Необхідно уникати принципу гіпертекстуальності у поданні навчального матеріалу. Гіпертекст провокує розпилювання уваги студента, нівелювання навичок вичленовувати з тексту головні та другорядні моменти, доходити логічним мисленням до недостатньо висвітлених аспектів проблеми. На перший погляд, гіпертекст забезпечує комфорт у навчанні, оскільки кожне незрозуміле слово або термін має своє посилання з тлумаченням, отже, складається враження, що значно спрощується процес пошуку уточнюючої інформації і зростають евристичні можливості учня/студента. Однак у той же самий час гіпертекст знищує нарративність подання навчального матеріалу. Значно зростає спокуса переходити за посиланнями все далі і далі від попередньої канви навчального наративу, а відтак руйнується системність мислення, натомість приходить його кліповість [40]. Руйнуючи логіку подання навчального

матеріалу, ми одночасно руйнуємо і головну навичку для стортингу інформації в буремному середовищі різноманітних фактів – навичку об'єднувати факти у логічні конструкції. Відтак, студент звикає до альтернативного принципу синхронності – такої ситуації, коли одночасно панують і є рівноцінними декілька наративів і неможливо визначити пріоритетний з них, а тому у них легко заплутатися і акцентувати увагу на моментах, які не є ключовими.

4. Необхідно дотримуватися принципу системності у поданні навчального матеріалу, слідкувати за тим, щоб в аудиторії формувалося розуміння побудови розумових конструкцій від простих до складних, від однорідних до накладених одна на одну та синхронних [27], [32].

Вказані нами принципи та базові орієнтації у побудові навчально-освітнього процесу сприятимуть верифікації отриманої студентом інформації, оскільки плекають її структурованість, логічність зв'язків між її компонентами. Оскільки, згідно наукового типу світогляду, на якому будується вся ідея соціально-технічного прогресу у невіддаленому майбутньому, ми маємо піддавати перевірці тільки цілком емпіричні, видимі факти, а ця емпіричність базується на логічних зв'язках, то звідси випливає такий висновок: запропонована логічна схема, яку ми змогли “побачити”, сконструювати між розрізненими емпіричними фактами, може бути хибною, не пройти перевірку реальним життям; проте у будь-якому випадку вона має бути логічною, оскільки весь видимий іманентний світ емпіричних фактів базується на логічних взаємозв'язках. Іншими словами, перший специфічний фрейм для стортингу усієї вхідної інформації, яку студент буде отримувати протягом всього свого життя – це логічність зв'язку між розрізненими емпіричними даними; логічний зв'язок може не пройти перевірку реальним життям і виявитися хибним, однак він має бути апріорно; нелогічність, емоційність, упередженість у поданні фактів – це перший маркер того, що ми маємо справу з неякісним інформаційним продуктом.

Поточний освітній та навчальний процес в сучасному інформаційному суспільстві неможливо розглядати у відриві від чинної темпоральної парадигми цього суспільства, тобто від того, за якими принципами спливає соціальний час і як людина орієнтується у ньому. Спробуємо розібратися у її найвизначніших маркерах та особливостях.

По-перше, сучасне інформаційне суспільство дійсно привносить з собою принцип синхронності в комунікаційні процеси [25], [29], [24]. Якщо раніше, у “доінтернетні” та “досмартфонні” часи, комунікація провадилася у певних обмежених просторово-часових координатах (навіть стаціонарний телефон, попри надану можливість комунікації через відстань, все ж таки задавав комунікації певні координати: по-перше, місце розташування телефону, від якого неможливо було відійти; по-друге, час розмови, який мав би бути зручним двом співбесідникам; по-третє, специфічна культура телефонної розмови, коли неввічливим є займати слухавку на довгий час, робити офіційні дзвінки вночі тощо), то сьогодні за допомогою технічних пристроїв комунікація має змогу вільно вриватися у наратив нашого повсякденного реального життя майже безконтрольно. На перший погляд, комунікація, для якої не виявляється просторово-часових обмежень, має значно розширити наші повсякденні можливості і сприяти комфорту провадження різноманітних соціальних практик. Однак з іншого боку вона ж кожного дня руйнує нашу повсякденну наративність, часто впроваджуючи у неї не пов'язані логічно комунікаційні сюжети. Наприклад, якщо раніше ви зустріли старого знайомого на вулиці і дізналися від нього новини про колишніх колег, то ця комунікація, не пов'язана з вашими повсякденними практиками, все ж таки була логічно включеною у вашу повсякденність: для того, щоб випадково зустріти знайомого, ви мали б спочатку вийти на вулицю, а перед тим зібратися вийти із дому з певними цілями, попередньо вирішивши, що маєте у цьому потребу. Отже, така комунікація є органічно вплетеною у логічний ланцюжок подій життя людини, хоча, на перший погляд, вона випадає з її рутинних практик. Натомість під час Інтернет-комунікацій обсяг наративів, які не входять до нашого рутинного сьогодення, різко зростає, і вони “виривають” нас із контексту реального життя, переносячи на себе нашу

увагу. Відтак, поступово розривається наратив реальності, логічність і поступовість наших дій у ній. Наголосимо на тому, що вхідні несистемні наративи напряму впливають на прийняття нами життєвих рішень, і, таким чином, можуть впливати хаотизації нашого поточного життя в режимі реальних простору і часу, робити його темпорально розірваним.

По-друге, наявність мета-всесвіту інформаційних технологій продукує собою специфічну “техногенну вічність” [26]. Синхронійна комунікація з темпорально розірваними наративами завжди має свій “слід”, який зберігається на інформаційних серверах. Втім, навіть не вичленовуючи цю інформацію з серверів, ми можемо часто повернутися до завершених текстуальних розмов так, ніби комунікація перервалася щойно, хоча могли б пройти роки і десятиліття. Цей факт сприяє зміні нашої повсякденної темпоральної парадигми. Однією з найважливіших ознак часу, про яку наголошували такі вчені і філософи, як Арістотель, Г.Галілей, І. Ньютон, є його протяжність та тривалість. “Час є число переміщення, а “тепер”, як і те, що переміщується, є одиницею числа” [2]. Таким чином, час є числом руху. Проте з іншого боку, час неможливо акумулювати, зібрати всі точки “тепер” у єдину пряму. Час у режимі реальності має можливість спливати, тобто точка “тепер”, так би мовити, постійно зникає і виникає, при цьому вона ніколи не “повторюється”. Тому ми можемо говорити про деяку лінійність часу в режимі реальності, про координати “минуле – теперішнє – майбутнє”, згідно яких і в яких ми будемо причинно-наслідкові, логічні зв’язки [1]. В свою чергу, в цих причинно-наслідкових зв’язках згідно такої темпоральної парадигми ми конструємо наш соціальний вимір, робимо його в деякій мірі передбачуваним. У кіберпросторі ж і часі цей аспект є нівельованим: час не спливає, він акумулюється у вигляді певного текстуально задекларованого наративу, до кожного з етапів якого можна повернутися. Таким чином, ми бачимо темпоральну ретроспективну “кібервічність”, яка “привчає” нас до ситуації незавершених наративів. Оскільки кіберчас не спливає, то потенційно можна повернутися у будь-яке “кіберминуле” і змінити його. Отже, уявлення про причинно-наслідкові зв’язки також поступово стирається, натомість продукується неволютаризм та ідея того, що людина у будь-який момент може змінити комунікацію за власним бажанням. Кібервічність з ретроспективною орієнтацією поміщує нас у середовище, де наші соціальні зв’язки ніколи не бувають остаточно розірваними, а відтак знижується і відповідальність за їхнє провадження, змінюється і їхня цінність.

По-третє, згідно описаної нами девальвації транзиту між координатами “минуле – теперішнє – майбутнє” і кіберреальності, поступово зникає наративність у темпоральній конструкції чинного соціального часу [22], [18]. Соціальний час у реальності, а не у віртуальності поступово починає сприйматися як такий, що можна довільно “відмотати”, змінити продукovanі раніше наслідки. Таке відношення до соціальності продукує соціальний хаос, адже в реальності час спливає, у будь-який момент “тепер” не можна повернутися; відтак, прийняті в орієнтації волонтаризму реальні соціальні, політичні, економічні рішення мають своїм наслідком хаотизацію чинної реальності і перетворення її на непрогнозований простір і час.

По-четверте, описаний нами “неволютаризм”, що витікає зі зміни темпоральних парадигм, у свою чергу, зумовлює зростаючу нелінійність соціальних процесів, описаних у вченні І. Пригожина про відкриті дисипативні системи. Некерована нелінійність і непрогнозованість спричиняє появу точок біфуркації, в яких система може зазнати карколомних змін від незначних, на перший погляд, факторів; фактори ж, які здаються суттєвими і карколомними, можуть навпаки не призвести до змін системи. За вченням І. Пригожина, система буде перебувати у хиткому стані у точці біфуркації до тих пір, поки не знайде стан своєї рівноваги зі змінним зовнішнім середовищем [6], [9], [10]. Проте коли ми говоримо суто про соціальні системи, які все ж таки є конструйованими людською волею, ми мусимо зауважити, що некерований і непрогнозований волонтаризм, який має коренем деконструкцію логічних причинно-наслідкових зв’язків, може спричинити перманентну нелінійність, і тоді система опиниться у вирі хаотичних, некерованих змін і хаосу.

Саме слово “темпоральність” має своїм коренем слово “темп”, а, отже – певну систематичну прогнозованість у зміні подій. Часто поняття соціального часу напряду пов’язують зі зміною соціальних подій [13], певною логікою у причинно-наслідкових зв’язках, які конструюють низку подій, явищ та фактів. Якщо ж причинно-наслідкові зв’язки руйнуються, змінюється і темпоральність; скоріше, тут ми можемо говорити про розпад соціального часу на середовище кіберчасу з його техногенною ретроспективною вічністю та середовище реального часу, в якому панує ситуативний момент волюнтаристського впливу та принципу прийняття рішення.

Отже, резюмуємо: сучасна модель темпоральної парадигми інформаційного суспільства, роблячи акцент на поточному моменті синхронійної комунікації у техногенній вічності мета-Всесвіту, одночасно девальвує поступальний хід соціального часу, а, отже, транзит між координатами “минуле- теперішнє – майбутнє”. Факти більше не впливають один з одного, скоріше вони суто волюнтаристськи виникають і так само зникають, причому – у паралельних один до одного синхронних наративах [30].

На нашу думку, така зміна темпоральної парадигми сучасності несе у собі низку проблем і викликів для людської свідомості.

По-перше, людина як природна істота, яка має опцію абстрактного мислення, має здатність будувати перспективи та ретроспективи і, виходячи з них, планувати і переосмислювати свою реальність. Відмінність людини від тварини полягає у тому, що тварина існує у даному моменті, який вона не рефлексує з точки зору перспектив та ретроспектив; відтак, вона існує цілковито у даності, не усвідомлюючи того, що буде чекати її попереду або того, що призвело до її потрапляння у даний момент. Людина ж має пам’ять та уяву, вона може представляти собі ймовірні наслідки своїх дій та результати своїх попередніх кроків. Здатність до передбачень і прогнозів, виявлення логічних структур в оточуючій реальності призвели до появи “рукотворної природи” - світу культури, в якому людина отримала свою перевагу над тваринною фізичною міццю. Якщо ми планомірно будемо розмивати здатність до ретроспективного і перспективного мислення, ми поступово опинимося у реальності поточного моменту, яким ми не можемо раціонально керувати. Відтак, життя людини, цілих соціальних утворень і країн стане все менш керованим, зрозумілим, таким, що піддається аналізу. В перспективі можливе виникнення такої ситуації, коли рефлексія над поточним моментом (без усвідомлення ретроспектив і перспектив) втратить свою актуальність, а, отже, людина опиниться у ситуації неотваринності свого соціального буття; саме соціальне буття перетвориться на соціальні нетрі, в яких треба буде виживати, а не накопичувати знання і не переробляти його заради поколінь нащадків і у славу поколінь предків.

По-друге, змінена темпоральність означатиме і зміну тих повсякденних практик, до яких ми звикли. Однозначної зміни зазнаватимуть такі практики, які потребують планомірності, розуміння перспективи і поступальних зусиль для свого провадження. Такими практиками ми можемо назвати освітню, наукову діяльність, спортивну діяльність, підприємництво, побудова кар’єри та управління на всіх його ланках тощо. Якщо раніше ці види соціальних практик мали корелюватися з чинною темпоральною парадигмою, яка передбачала ретроспективність та перспективність бачення, то зі зміною плину соціального часу ми побачимо орієнтацію суто на даний часовий момент, з усіма його короткостроковими вигодами та ризиками. Тваринна “моментність”, “тут і зараз” без минулого і майбутнього – це та темпоральна реальність, якій буде піддаватися раніше пролонгований часовий вимір соціального середовища. Приклади ми можемо побачити сьогодні: під питання ставиться актуальність здобуття вищої освіти, яка є довготривалим процесом, вимагає від студента значних зусиль і концентрації уваги протягом значного періоду часу, причому не завжди отримані ним/нею знання є очевидними для використання на практиці, проте є визначальними для засвоєння подальших практичних знань. Натомість сьогодні у широкому публічному дискурсі ми спостерігаємо орієнтацію на короткострокові професійні курси, які одразу дають учню/студенту фах, однак не навчають його системному баченню тієї реальності, в якій він опинився.

По-третє, описаний нами прогноз можна назвати ситуацією “соціальної безчасовості” і невідрефлексованої “моментності”, яка вимагає від людини значної кількості власних ресурсів. Перманентний стрес, невизначеність і незрозумілість тих координат, в які абсолютно непрогнозовано і нелінійно може буквально відбутися “будь що”, змушують людину до провадження перманентної адаптації та пристосування. Ми говорили про пролонговані у часі соціальні практики. Такі практики вимагають від людини формування нових нейронних зв'язків, на які фізично необхідний ресурс часу. Якщо ж постійно перебувати у вирі адаптаційних процесів і не мати ресурсного часу спокою, то – навпаки – закономірно виникне дезадаптація і дезорганізація, психічне виснаження та глибокий дистрес. Психічно ж виснажена людина не здатна до творчості, наукових розробок, продуктивної праці і щасливого життя взагалі. Отже, запропонований нами прогноз і абстрактна темпоральна парадигма майбутнього може понести собою цілком реальні наслідки – дезорганізацію соціального життя, зміну характеру соціальних практик, що вимагають пролонгованих планомірних зусиль, і дезадаптацію психічного, ментального здоров'я пересічної людини.

Для того, щоб запропонований нами прогноз не справдився, ми мусимо зробити соціальну реальність більш прогнозованою та повернути лінійну темпоральність у будь-які її формі. Головне, що треба зберегти – це закономірність виникання подій, їхнього перебігу одна з одної та певний логічний зв'язок між сегментами реальності. Для цього необхідно плекати структурований інформаційний обмін вивіреними даними в сучасному суспільстві, раціональність прийняття рішень, що впливають з аналітичної обробки такої інформації, культуру мислення, яка передбачає вміння вести дискурс і при потребі поступитися власною позицією на користь знаходження істини (а істина в іманентному світі, як відомо, завжди є динамічною [14]); її пошук – це постійний творчий процес, який вимагає від дослідника умовної самотрансцендентності свідомості – бажання і здатності вийти за межі власної вузької світоглядної позиції, з елементом самопожертви своїм его заради віднайдення спільного консолідованого рішення). Для цього необхідно дотримуватися тих вихідних положень про навчально-освітній процес, про які ми зазначили на початку нашої статті.

Актуальна ситуація в розвитку освітніх технологій в сучасному інформаційному суспільстві здається нам дещо неоднозначною. З одного боку, ми не можемо провадити освітній процес у відриві від моделі соціального часу, який панує в чинній для нас інформаційній епосі, що вже стала для нас альтернативною мета-реальністю. З іншого боку, для того, щоб навчити учня/студента базовим принципам верифікації інформації у цьому мета-просторі, ми маємо вчити його/її, дотримуючись тих базових принципів логічності та наративності, які поступово зникають як принципи темпоральності. Наявний парадокс: ми маємо вчити тому, що, на перший погляд, втрачає свою актуальність, для того, щоб подолати цю актуальність.

Такий парадокс вирішується наступним чином. Широка філософська рефлексія і повинна виходити за межі наявної актуальності, у тому полягає її головна роль. Без подолання актуальності і без можливості бачити на декілька кроків вперед наявних соціальних умов ми позбавимо філософський світогляд його прогностичності, опинимося у вирі ситуативності і неможливості побачити за нею сутність актуальних речей, явищ і подій. Звідси випливає, що відновлення наративності та логічності, структурованості у поданні інформації в чинному освітньому процесі виступає як елемент філософської рефлексії над поверхневою актуальністю, як запобіжний захід хаотизації чинної соціальної реальності, і тому цей метод виходить за рамки чинної змінюваної темпоральної парадигми [39].

Однак ми не можемо не зауважити, що реальний освітній процес сьогодні, попри те, що в ідеалі він має бути націленим на формування критичного мислення і логіки побудови причинно-наслідкових зв'язків, зберігати системність та наративність, сьогодні все частіше перебігає в умовах, які нівелюють цю наративність [34], [36], [29]. Форма освітнього процесу може не корелюватися з його змістом, і не завжди це провина викладача чи студентів. Скоріше, це є специфічні “правила гри”, запроваджені у кіберпросторі, куди все більше переміщується освітній процес сьогодні. Численні

онлайн-платформи, Zoom-конференції, листування електронною поштою та месенджерами, лекції у YouTube-каналах – всі ці альтернативні форми провадження освітнього процесу сьогодні, попри їхній очевидний комфорт та доступність для пересічних користувачів мережі Інтернет, є “вихідцями” з “кібертемпоральності”, а тому мають бути проаналізованими з точки зору форми подання навчальної інформації в режимі “техногенної вічності” на противагу тим формам подання інформації, які передбачають безпосередній контакт викладача та студента, що відбувається в темпоральному реєстрі постійно зникаючого і виникаючого, проте ніколи не повторюваного “тепер” [16], [41], [23]. Нас цікавтимуть залежність наративності, системності, логічності у поданому матеріалі і закарбування цих принципів у світогляді студентів внаслідок ненаративної, синхронійної форми освітнього процесу.

По-перше, маємо констатувати: усі вищезазначені Інтернет-форми навчального процесу передбачають їхню синхронійність. Погодимось з тим, що цілком можливим здається нам одночасне прослуховування лекції на YouTube, листування у месенджерах, відповіді на текстові запитання викладача у чаті тощо.

По-друге, проваджений діалог учня та вчителя, студента та викладача у режимі месенджерів може спричинити необмежену у часових координатах комунікацію. Така комунікація майже ніколи не вдається повністю завершеною і вимагає від вчителя, викладача зусиль і самоконтролю для її завершення. Постійна ж комунікація зі студентами в режимі 24/7 виснажує вчителя, викладача, забирає його/її вільний час, необхідний для рекреації та роботи.

По-третє, навчання в режимі офф-лайн передбачає визначену просторово-часову комунікацію, обмежену у рамках певного місця і часу доби. Це дисциплінує як учня/студента, так і вчителя/викладача. Необхідно банально дістатися до місця роботи/навчання, витрати на це час та зусилля, включити освітню діяльність в перелік своїх поточних планів, зосередитися на ній, оскільки проваджена комунікація ніколи не повториться і не буде однаковою. Всі ці кроки сприяють концентрації уваги людини на навчальному процесі, фокусують її на цій діяльності, розмиваючи на фоні інші активності у цей проміжок часу. Натомість Інтернет-комунікація з предмету навчання може бути в багатьох випадках перерваною, як якістю Інтернет-зв'язку з обох сторін, так і іншими життєвими наративами, які у неї вриваються. Зосередження уваги тільки на навчальному процесі в режимі Інтернет-комунікацій вимагає і від вчителя/викладача, і від учня/студента значних внутрішніх ресурсів, самодисципліни та контролю; постійний же контроль призводить до поступового виснаження.

Отже, форма, в якій подається навчальний матеріал, навіть гарно структурований та логічно вивірений, часто нівелює сам принцип наративності та концентрації людської уваги [21]. Звичайно, на це можна зауважити, що форма подання матеріалу не обов'язково має безпосередньо впливати на його зміст, що можна, наприклад, слухати ідеально системно вивірений і логічно поданий лекційний матеріал, а при тому синхронійно мити посуд або відповідати на поточні повідомлення у месенджері, але в будь-якому випадку ми матимемо справу з розфокусуванням уваги під час навчального процесу, а це веде за собою втрату первинного навчального наративу і розбавлення його поточними наративами, які у нього не вписуються. При провадженні дистанційної форми навчання таке розфокусування уваги є більш вираженим, оскільки інформаційні наративи, які “вриваються” у структурований навчальний процес, не прив'язані до часу і місця, в якому проваджується цей навчальний процес, їх важче відслідкувати вчителю/викладачеві і дисциплінарно припинити їхній вплив. Також свідомий контроль людини за тим, щоб не відволікатися на поточні наративи під час навчального процесу, потребує значно більших зусиль та додаткової концентрації уваги на цьому моменті [21].

З усіма окресленими проблемами ми особливо гостро стикнулися під час карантину, спричиненого пандемією COVID-19 [19]. В умовах безальтернативності доступними стали тільки Інтернет-комунікації в освітньому просторі. Звичайно, такий варіант провадження освіти кращий, ніж ніякого, однак численні практики Інтернет-освіти “привчили” своїх реципієнтів до синхронійності та антинаративності у

провадженні освітньої діяльності. Про це свідчать численні соціологічні розвідки про падіння якості шкільної та університетської освіти за останні роки [17], [28].

Таким чином, навчальний процес, системний та логічно вивіреним, почав втрачати свою сталу темпоральність в режимі реального простору і часу. Він почав втрачати зв'язок з усталеними рутинними ритуалами повсякденного життя і перетворився на один із ерзац-нарративів, які просякають Інтернет-простір. Втративши зв'язок із реальністю і перемістившись у віртуальний простір, навчальний процес став грати за його правилами: синхронійності, мультинарративності, продукувати симулякри і ерзац-проекти “живої” комунікації між викладачем та студентом. Така форма навчального процесу позбавляє його статусу повноцінної соціальної практики, пов'язаної з певними інституціями, реальним місцем і часом, що збирають людей під єдиним знаменником, визначають координати їхніх дій. В системі Інтернет-простору розв'язаним є особистісний волонтаризм, який часто не сприяє переміщенню всієї групи студентів до єдиного освітнього процесу, що відбувається в режимі реального часу і реальних просторових координат. Отже, сама форма організації навчання вже передбачає певний ступінь волонтаризму, який розхитує принцип усталених і однакових для всіх учасників процесу нарративів. Темпоральні розриви в навчальному процесі означають, що кожен його учасник може знаходитися в особистісних часово-просторових координатах, вирішуючи певні навчальні завдання, нівелюється принцип групової динаміки, а, отже, кожен атамізований індивід відчужено по відношенню до інших є залученим у цей процес. Вчитель/викладач і заняття онлайн, в режимі хоча б спільного часу, якщо не простору, виступають єдиним агентом, “точкою збірки” цього процесу в контексті єдиної темпоральності, але навіть якщо заняття проходить онлайн і таким чином дисциплінує учнів чи студентів приділити саме таку кількість часу навчання, єдність темпоральності для всіх і тут є неочевидною, оскільки, по-перше, студенти територіально можуть знаходитися у різних часових поясах, і відтак для кожного з них будуть різні умови провадження навчального процесу і різні соціальні практики, які його супроводжують. Наприклад, у когось за вікном може бути ранок, і він перед навчанням прокидається, снідає і провадить процедури вранішньої гігієни. У когось, навпаки, за вікном може бути вечір, і після навчання він/вона будуть готуватися до сну. Таким чином, ці люди, незважаючи на спільність навчальної програми, вже можуть бути у різних темпоральних парадигмах у відношенні один до одного. По-друге, темпоральні розриви можливі і внаслідок перерваної навчальної нарративності засобами Інтернет-комунікації або нарративами з реального життя, які можуть здатися пріоритетнішими і відвернути на себе увагу. Так, наприклад, кішка, яка вдома опрокинула чашку з водою, обов'язково відверне на себе увагу учня/студента, який проходить Інтернет-навчання. Проте в умовах навчання у певній аудиторії у певному університеті, з визначеними просторово-часовими координатами навчального процесу, цієї кішки як “агента” “ворожого до навчання нарративу” взагалі не могло б бути. Наявне також розмивання координати “простір”. Інтернет-платформи і навчання з дому сприяють тому, що простір навчання і простір особистісного, приватного життя стираються. Люди навчаються у тому ж місці, де, вони, наприклад, снідають, або де відходять до сну. Це сприяє тому, що пріоритетність навчальних практик також розмивається, і побутові нарративи, які б не виникли під час навчання в інституції, “вриваються” в навчальну комунікацію і відвертають на себе увагу.

Темпоральні (і просторові) розриви в навчальному процесі, особливо в інформаційну епоху, коли наявною є синхронійна комунікація, по-новому ставлять перед нами питання, яке свого часу висловив відомий філософ М. Хайдегер: “Що ми можемо назвати подією? Чи є онлайн-навчання для нас повноцінною подією, яка структурує наш соціальний час і наші соціальні практики?” [15].

Відповідь на це питання сьогодні не може бути однозначною. З одного боку, онлайн-практики навчання, звичайно, вимагають від учня/студента та вчителя/викладача дисципліни і організаційної роботи щодо їхнього провадження, а, отже, певним чином конструюють соціальні практики особистості та її щоденні рутинні ритуали. Проте, з іншого боку, людина просторово залишається у координатах, для яких

притаманні соціальні практики іншого типу (наприклад, провадження освітнього процесу у власній кімнаті і у власному будинку означає, що практично у будь-який момент навчальна комунікація може бути перерваною комунікацією і соціальними практиками принципово іншого типу, наприклад, вимогою дітей приділити їм увагу, незважаючи на час занять. Ці два типи комунікацій є просторово і часово невідмежованими один від одного, а, отже, підлягають взаємовпливу; наявний темпоральний розрив в навчальних практиках, “вривання” у них комунікацій іншого життєвого наративу). Отже, “територіальні” соціальні практики “диктують” “темпоральним” соціальним практикам свій наратив, обов’язково у нього “втручаються”. Звідси - контролювати системність і планомірність засвоєння навчального матеріалу за режиму онлайн стає все складніше, це вимагає значних зусиль самоконтролю та самомотивації.

Ситуація значно погіршується ще станом війни на території України, коли у наратив навчання онлайн в домівках чи місцях перебування учнів та вчителів, викладачів та студентів втручається ще наратив банального фізичного виживання. В навчальний процес втручаються такі стресові компоненти, як страх, відчай, цілковита невпевненість не те що у завтрашньому дні, але і у наступному моменті, пригнічення і дистрес. Пріоритетними і життєво важливими стають мотиваційні моменти знайти продукти харчування, дістати необхідні ліки, вчасно сховатися у бомбосховищі тощо; звичайно, всі ці моменти закономірно руйнують планомірність навчального процесу і аж ніяк не сприяють систематичній роботі зі студентами та учнями. Відтак, темпоральність навчального процесу виявляється розірваною, умовно кажучи, два рази: розрив відбувається внаслідок процедури онлайн-навчання, яке перебігає в умовах традиційного превалювання “територіальних” соціальних практик іншого типу; розрив відбувається і внаслідок “вривання” в навчальну комунікацію наративів фізичного виживання, які вимагають соціальних практик принципово іншого характеру та спрямування. Звідси змушені зробити такий висновок: в таких умовах не приходиться говорити про планомірність навчального процесу, він ризикує відбуватися хаотично і стрибкоподібно, якщо відбуватиметься взагалі.

Повертаючись до початку нашої статті, повернемося і до питання: як можливо забезпечити в навчальному процесі такого типу головну навичку, яку мають засвоїти учні та студенти в сьогоденну епоху інформаційного суспільства – навичку сортирування інформації? Очевидно, що у ситуації війни в Україні, яка ведеться і на інформаційному фронті, ця навичка є напроцуд важливою і навіть життєво необхідною. Учні і студенти сьогодні є користувачами соціальних мереж, в яких розповсюджуються фейки та дезінформаційний контент, часто вони самі є агентами такої хибної інформації, ставлячи під удар не тільки свої психологічні ресурси та ресурси оточуючих, але і напроцуд шкодячи силам ВСУ. До того ж, прогалини у знаннях з таких дисциплін, як філософія, історія, психологія, політологія, соціологія тощо сприяють неправильній інтерпретації вхідної інформації про військові події, викривленню цілісної світоглядної позиції. Сьогодні, відмітимо, в загальному соціальному дискурсі вже не виникає питання того, нащо вивчати зазначені нами загальногуманітарні дисципліни, знання з яких не приносить “калькульованої” користі. Сьогодні і пересічному громадянину стає зрозумілим, що вміння розбиратися у дисциплінах загальногуманітарного спрямування приносить собою таку величезну перевагу, як вміння орієнтуватися у поточній інформації, вичленовувати з неї головне та другорядне, робити прогноз стосовно отриманих даних, приймати стосовно цього вивіреного прогнозу певні важливі життєві рішення. Однак зауважимо і те, що здатність до такого якісного сортирування інформації можлива за двох умов: 1. Якщо вхідна інформація відфільтрована на предмет своєї достовірності і відповідності перевіреним фактам та першоджерелам (за продукування інформації такої якості відповідальний кожен користувач мережі); 2. Якщо людина здатна якісно алалізувати отриманий контекст і робити з нього логічно правильні висновки (за це також відповідальна кожна людина особисто, а також – експерти, у яких є кредит довіри аудиторії). Отже, ми стинулися із ситуацією, коли вимога інформаційної гігієни і сортирування інформації є напроцуд важливою і навіть життєво необхідною, а для

того, щоб відповідати цьому новому і гострому для нас виклику і виробити у собі заявлені навички, ми маємо провадити освітній процес на окреслених нами вище принципах. У той же самий час ні форма навчального процесу, в якій він може перебігати за умов і війни і пандемії одночасно, ні темпоральні і нарративні розриви, які хаотизують цей процес, не сприяють закріпленню і впровадженню цих принципів. Маємо “замкнуте коло”: для того, щоб виробити необхідні нам навички у учнів та студентів - оперувати інформацією в сучасному суспільстві - і для того, щоб гідно провадити інформаційну гігієну під час війни, ми маємо провадити навчальний процес в умовах, яких у нас реально немає...

Для виходу з цієї, на першій погляд, патової ситуації, ми можемо запропонувати наступні практичні рекомендації.

По-перше, слід дійсно визнати, що освітній процес у традиційних формах під час військових дій на території України не представляється нам можливим. Якщо провадити його у традиційних для нас формах, які передбачають чіткий розклад, (заняття є прив'язаними до певного визначеного часового проміжку – тобто в ідеалі передбачають спільний для багатьох темпоральний знаменник), то фактично темпорально і наративно він завжди буде розірваним, особливо на територіях, які стали центрами бойових дій, у нього завжди буде вриватися і переривати його певна дестабілізуючий нарратив. Переривання ж навчального процесу сприятиме його хаотизації і навіть може стати небезпечним для банального виживання людей. Набагато логічнішим вдається нам визнати, що на сьогоднішній день, враховуючи військові дії на території України, навчальний процес має змінити свою форму. Проте зупиняти його зовсім - означатиме полишити учнів і студентів у ситуації інформаційного хаосу без адекватних інструментів його подолання. Відтак, має змінитися форма, характер, вимоги і до учня/студента, і до вчителя/викладача, але зупиняти процес зовсім ми не можемо. Нам вбачається і така можливість, щоб система середньої та вищої освіти змінила вимоги і до учнів/студентів, і до вчителів/викладачів на період військових дій в Україні, адже освіта (і особливо – навчання соціально-гуманітарним загальнообов'язковим дисциплінам) виконуватиме безпрецедентні для себе завдання у безпрецедентних умовах. Головна, пріоритетна задача у цей час виклику – зменшити, наскільки це вдається можливим, темпоральні і нарративні розриви у чинному навчальному процесі, забезпечити його системність і планомірність.

По-друге, слід визнати, що в таких умовах ми вже не можемо провадити єдиний і загальнообов'язковий для всіх учасників навчального процесу розклад. Це тільки збільшить темпоральні розриви в процесі, оскільки в таких складних умовах далеко не кожен має об'єктивні умови до нього підлаштуватися. Це стосується і вчителів/викладачів, які можуть під час занять потрапити під обстріл, не встигнути укритися у бомбосховище, банально – втратять мобільний та Інтернет-зв'язок і опиняться без необхідних інструментів провадження процесу. Отже, покладатися на загальні темпоральні орієнтири у цьому процесі вдається нам хибною перспективою. Таким чином, слід визнати, що темпорально навчальний процес має стати суто індивідуальним і самоорганізованим. У такий спосіб кожен учасник навчального процесу має самостійно визначити час, в який йому/їй буде зручно приділити пару спокійних годин навчальному процесу. Зрозуміло, що у кожного цей час може дуже різнитися.

По-третє, визначної зміни потребує принцип комунікації “вчитель – учень”, “викладач - студент” за таких умов. Якщо раніше, за “допандемічних” і “пандемічних” часів, робився акцент на тому, що пріоритетною є все ж таки “жива” комунікація між усіма учасниками освітнього процесу, оскільки вона єдина породжує собою групову динаміку і сприяє формуванню не тільки знань та навичок, але і міжлюдських відносин і рекрутування навіть “відсталіх” учасників у загальний навчальний процес [4], то сьогодні така “жива” комунікація не представляється нам повноцінно можливою. Не представляється нам можливою і онлайн-комунікація з використанням відео, наприклад зустрічі на сервісах “Skype”, “GoogleMeet”, “Zoom” тощо. Темпоральні розриви і нарративна невизначеність зачеплять і таку форму освітніх практик, оскільки у

неї завжди “вриватимуться” військові наративи і наративи забезпечення базових фізичних потреб людей. Нестабільним за таких умов є не тільки Інтернет-зв'язок, але і людська психіка, яка і так є перевантаженою дезадаптивними моментами. Ми вважаємо неетичними вимогами перед викладачами і студентами, перед учнями і вчителями вмикати камери, тримати “під замком” свої почуття, робити над собою надзусилля для того, щоб емоційно “відповідати” вимогам навчального процесу. Це стане додатковим стресом для людей у цій і так психологічно надскладній ситуації. Тому ми зробимо сміливий висновок і заявимо, що на час військових дій на території України від вимоги включати камери і зустрічатися постійно онлайн в режимі відеозв'язку учасникам освітнього процесу слід відмовитися. У цій складній ситуації слід іноді знехтувати прямою комунікацією на користь збереження емоційного відносно стабільного стану людей.

Альтернативою цих форм навчання, на нашу думку, є провадження студентами та учнями самостійної роботи під керівництвом вчителів та викладачів. Нам вбачається необхідним, щоб учні/студенти отримували такі завдання, які сприяли б їхній планомірній, темпорально неперервній роботі. Наприклад, це може бути конспектування першоджерел, виконання індивідуального творчого проекту, написання реферату, прочитання певного списку літератури тощо. Так, сьогодні ці форми роботи в ситуації мирного часу є відносно непопулярними і скоріше допоміжними, оскільки акцент раніше робився на колективні освітні практики, на роботу в команді, на процес всебічної інтерактивності та комунікації. Однак сьогодні часи і відповідні їм умови змінилися, і ми маємо провадити на них адекватну відповідь. Ми не можемо вимагати від учасників освітнього процесу тих самих показників, які вони демонстрували у мирний час, ми маємо ставитися і до учнів/студентів, і до вчителів/викладачів гуманно, не переобтяжувати їхню і так перевантажену жахом війни психіку додатковими вимогами. Однак ми ж і маємо запровадити темпоральну цілісність навчального процесу для того, щоб процес вироблення необхідних навичок сортування і обробки інформації, особливо з соціально-гуманітарних дисциплін, все ж таки відбувався. Цілісну, нерозривну темпоральність (іншими словами – забезпечити собі пару годин спокою для того, щоб приділити їх навчальному процесу) в таких умовах людина може собі забезпечити тільки самостійно. Однак під час цієї самостійної роботи вона має “зануритися” у певне поставлене перед нею завдання, не переривати його, не відволікатися на те, як вона при цьому виглядає і чи встигне вона раптово зібратися у бомбосховище. Це планомірне завдання має не хаотизувати її і так хаотизоване життя, а навпаки – відволікти її від воєнного наративу, від наративу невизначеності і паніки, нагадати, що десь існує мирне, стабільне життя, світ культури і вічних цінностей, які не підлягають знищенню, поки людина провадить і культуру, і цінності. Зі стресового і погано організованого освітнього процесу в режимі онлайн навчання в умовах війни повинно стати рекреаційною діяльністю, певною психотерапевтичною практикою, націленою на відновлення людських психічних ресурсів.

Ми вбачаємо, що в таких складних умовах перед кожним вчителем/викладачем сьогодні стоїть надскладне, але водночас і надтворче завдання: не оминаючи тему війни і військової агресії Росії на Україну, яка сьогодні, беззаперечно є пріоритетним наративом будь-де, таким чином скоригувати програму своєї дисципліни, щоб запропоновані учням/студентам завдання стали для них: 1.) цікавими; 2.) відповідали або хоча б зачіпали цей наратив, а не були змістовно “відірваними” від нього; 3.) були сформованими у певну, хоча б і просту систему і сприяли б систематизації засвоєного попередньо матеріалу. Перевірка цих завдань і рефлексія над ними повинна також здійснюватися у зручний для педагога час, враховуючи цю розірвану темпоральність у соціальних практиках, в якій всі ми так чи інакше опинились.

Зауважимо: процес коригування навчальних програм має бути максимально позбавленим своєї бюрократизації та “паперової” рутинності. Пріоритетним має виступати мотив збереження мотивації і учнів/студентів, і вчителів/викладачів до навчального процесу в складних історичних і соціально-психологічних умовах.

Висновки. Отже, темпоральні розриви в навчальному процесі сучасної

української освітньої спільноти зумовлені двома головними факторами: залишками наслідків пандемії COVID-19 та наявними військовими діями з боку РФ на території України. Під темпоральними розривами у навчальному процесі ми розуміємо “вривання” у нього наративів та відповідних їм соціальних практик, які підривають часову впорядкованість навчального процесу, сприяють його переривам та хаотизації. Така форма навчального процесу, в свою чергу, не сприяє і часто унеможлиблює систематизацію пройденого матеріалу, вмінню збирати вивірену інформацію, аналізувати її та роботи на основі такого аналізу висновки. Розривається планомірність і наративність в навчальному процесі як принципи, що забезпечують плекання однієї з головних навичок в сучасному інформаційному суспільстві – навичок сортигу і відбору інформації. Ця навичка є напрочуд важливою в ситуації інформаційної війни, в якій сьогодні, на жаль, опинилась Україна. Сьогодні стало невідворотною очевидністю, що оперування знаннями з таких соціально-гуманітарних дисциплін, як філософія, історія, психологія, політологія, соціологія, вміння розбиратися в закономірностях соціальних процесів, які вони описують, стає важливим запобіжним чинником для того, щоб людина не поширювала неперевірену, фейкову, емоційно насичену інформацію і не ставала жертвою її розповсюдження. Отже, навчальний процес і викладання цих дисциплін не може бути повністю зупиненим, але має зазнати значних коригувань в поточних умовах.

Необхідно максимально унеможливити темпоральні розриви у чинному навчальному процесі в Україні. Для цього необхідно надати кожному учаснику процесу автономії у вирішенні того, скільки часу і коли він/вона може приділити цій діяльності. Навчальна програма має скоротити або навіть призупинити час, виділений на безпосередню комунікацію між учнями/студентами та вчителями/викладачами перед камерами, оскільки комунікація, навіть онлайн, у таких складних умовах здатна переважати і так навантажену психіку людей. Натомість слід робити акцент на забезпечення учнів/студентів такими завданнями, які вимагали б від них “занурення” у матеріал, вимагали б пролонгованого процесу, який би відбувався планомірно і послідовно, при цьому слід знехтувати приматом швидкості виконання завдання перед приматом його якості і важливого рекреаційного ресурсу для особистості. Навчання в умовах війни має враховувати наратив війни, не слід вдавати, що війни не існує – це є негуманна позиція як до учнів/студентів, так і до вчителів/викладачів. Проте навчання повинно тривати як альтернативна соціальна темпоральна практика, яка ладна “перенести” особистість на деякий час у світ культури і вічних цінностей, стати важливим рекреаційним ресурсом для неї в умовах перманентного стресу і боротьби за фізичне виживання. Збереження темпоральної цілісності у навчальному процесі сьогодні покликано не тільки утилітарно забезпечити систематичність і планомірність викладу і сприймання певного навчального матеріалу для вироблення базової навички сортигу інформації, але і має стати для усіх учасників навчального процесу моментом “відволікання” від виру війни і хаосу, поверненням у світ гармонії, краси, злагоди і миру, за який сьогодні український народ веде відчайдушну боротьбу.

Список використаних джерел

1. Аксенов, ГП 2000, *Причина времени*, Москва: Эдиториал УРСС.
2. Аристотель 1995, *Физика*, Москва: Медиум.
3. Воронкова, В & Кивлюк, О 2017, ‘Людина в освітньому просторі SMART-суспільства’, *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*, 10-11, с. 88 – 95.
4. Горностай, ПП, Коробанова, ОЛ, Плетка, ОТ, Циганенко, ГВ & Чорна, ЛГ 2018, Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії. Монографія, Кропивницький : *Імекс-ЛТД*, 244 с.
5. Кивлюк, ОП 2016, ‘Освітня культура інформаційного суспільства в контексті глобалізаційної реальності’, *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 67, с. 225-232
6. Князева, ЕН & Курдюмов, СП 2007, *Синергетика. Нелинейность времени и ландшафты коэволюции*, Москва: КомКнига
7. Кобелєва, ДЛ & Ніколаєнко, НМ 2021, ‘Від пошуку інформації до втрати особистості: феномен датаїзму’, *Антропологічні виміри філософських досліджень*, 20, с. 100–112. Доступно: <<https://doi.org/10.15802/ampr.voi20.249591>>. [29 Березень 2022].

8. Кремень, ВГ & Льїн, ВВ 2021, 'Трансформація образу людини в парадигмі еволюції знання', *Антропологічні виміри філософських досліджень*, 19, с. 5–14. Доступно: <<https://doi.org/10.15802/ampr.v0i19.235953>>. [30 Березень 2022].
9. Николис, Г & Пригожин, И 1979, *Самоорганизация в неравновесных системах: От диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации*, Москва, Мир, 512 с.
10. Пригожин, И & Стенгерс, И 1986, *Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой*, Москва: Прогресс, 432 с.
11. Тоффлер, Э 2002, *Шок будущего*, Москва: "Издательство "АСТ", 557 с.
12. Тоффлер, Э 2004, *Третья волна*, Москва: "Издательство "АСТ", 781 с.
13. Хайдеггер, М 2003, *Бытие и время*, перевод с немецкого Бибикина ВВ, Харьков: "Фолио", 503 с.
14. Ясперс, К 1991, *Смысл и назначение истории*, перевод с немецкого Левина МИ. Москва: Политиздат, 527 с.
15. Boreiko, YG 2018, 'Event as a transformation of everyday life modus of social being', *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 14, pp. 42–49. Available from: <<https://doi.org/10.15802/ampr.v0i14.150548>>. [29 March 2022].
16. Bunn, M, Bennett, A & Burke, PJ 2018, 'In the anytime: Flexible time structures, student experience and temporal equity in higher education', *Time & Society*, 0961463X1878764. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x18787649>>. [29 March 2022].
17. Carpenter, EL, Adams, AM, Chick, RC, Stull, MC, Hale, DF, Propper, BW & Vreeland, TJ 2022, 'Maximizing benefit of virtual learning: Lessons from the coronavirus disease 2019 pandemic'. *Journal of Surgical Research*, 275, pp. 43-47. Available from: <<https://doi.org/10.1016/j.jss.2022.01.020>>. [29 March 2022].
18. D'Ambrosio, PJ 2018, 'From present to presentation: A philosophical critique of Hartmut Rosa's "situational identity"', *Time & Society*, 0961463X1878705. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x18787059>>. [29 March 2022].
19. Dorfman, Natalia 2021, "'Social-Distancing" as a Chance to Revise the Paradoxes of Humanistic Philosophy: Personality Vs. Identity in Online Artistic Practices of the Pandemic', *Philosophy and Cosmology*, Volume 27, pp. 116-125. Available from: <<https://doi.org/10.29202/phil-cosm/27/8>>. [29 March 2022].
20. Gensitskiy, YD 2016, 'Formation of media sciences infrastructure Bid Data Science in the age of high electronics', *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 9, pp. 89–95. Available from: <<https://doi.org/10.15802/ampr2016/72239>>. [29 March 2022].
21. Hidas, Z 2017, 'Rival patterns of time, narration and identity', *Time & Society*, 0961463X1770216. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x17702166>>. [29 March 2022].
22. Johansson, V & Stenlund, J 2022, 'Making time/breaking time: Critical literacy and politics of time in data visualisation', *Journal of Documentation*, 78(1), pp. 60-82. Available from: <<https://doi.org/10.1108/JD-12-2020-0210>>. [29 March 2022].
23. Johnson, NF 2019, 'Temporal digital control: Theorizing the use of digital technologies to provide a temporal autonomous space', *Time & Society*, 0961463X1988673. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x19886739>>. [29 March 2022].
24. Johnson, NF & Keane, H 2015, 'Internet addiction? Temporality and life online in the networked society', *Time & Society*, 26(3), pp. 267–285. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x15577279>>. [29 March 2022].
25. Jordheim, H & Ytreberg, E 2021, 'After supersynchronisation: How media synchronise the social', *Time & Society*, 30 (3), pp. 402–422. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x211012507>>. [30 March 2022].
26. Kalman, YM, Ballard, DI & Aguilar, AM 2021, 'Chronemic urgency in everyday digital communication', *Time & Society*, 30(2), pp. 153–175. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x20987721>>. [31 March 2022].
27. Kwok, H 2022, 'Reframing educational governance and its crisis through the 'totally pedagogised society'', *Journal of Education Policy*. Available from: <<https://doi.org/10.1080/02680939.2022.2047227>>. [28 March 2022].
28. Navickiene, V, Dagiene, V, Jasute, E, Butkiene, R & Gudoniene, D 2021, 'Pandemic-induced qualitative changes in the process of university studies from the perspective of university authorities', *Sustainability (Switzerland)*, 13 (17). Available from: <<https://doi.org/10.3390/su13179887>>. [28 March 2022].
29. Öhman, C 2020, 'A theory of temporal telepresence: Reconsidering the digital time collapse', *Time & Society*, 0961463X2094047. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x20940471>>. [29 March 2022].

30. Pagán Cánovas, C 2018, 'More haste less speed: Cognition, creativity, and culture in temporal paradox', *Time & Society*, 0961463X1878335. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x18783358>>. [29 March 2022].
31. Prudnikova, Olena & Kuznietsov, Oleksii 2018, 'Security At Information Culture: Wouldn't We Lose Humanity?' *Philosophy and Cosmology*, Volume 21, pp. 107-115. Available from: <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/21/11>>. [29 March 2022].
32. Ryan, M & Ryan, M 2013, 'Theorising a model for teaching and assessing reflective learning in higher education', *Higher Education Research and Development*, 32 (2), pp. 244 - 257. Available from: <<https://doi.org/10.1080/07294360.2012.661704>>. [31 March 2022].
33. Sakun, Aita & Mordous, Irina 2019, 'Digital Re-Evolution: Learning to be Human at Contemporary Society', *Philosophy and Cosmology*, Volume 22, pp.129 - 136. Available from: <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/22/11>>. [28 March 2022].
34. Sebald, G 2020, "Loading, please wait" – Temporality and (bodily) presence in mobile digital communication', *Time & Society*, 0961463X2091656. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x20916566>>. [29 March 2022].
35. Sokolova, KV 2012, 'Virtual Space: New Communication Phenomena', *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, (1), pp.41–47. Available from: <<https://doi.org/10.15802/ampr2012/7816>>. [29 March 2022].
36. Tamir, I 2018, 'Digital video recorder dodgers – Sport-viewing habits in the face of changing media reality', *Time & Society*, 0961463X1775228. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x17752286>>. [29 March 2022].
37. Taylor, J, Jokela, S, Laine, M, Rajaniemi, J, Jokinen, P, Häikiö, L & Lönnqvist, A 2021, 'Learning and teaching interdisciplinary skills in sustainable urban development-the case of Tampere university, Finland', *Sustainability (Switzerland)*, 13(3), pp. 1-16. Available from: <<https://doi.org/10.3390/su13031180>>. [28 March 2022].
38. Trynyak, Maya & Yakymchuk, Oksana 2021, 'Moral Paradoxes of Emerging Technologies in the Education Sector', *Philosophy and Cosmology*, Volume 27, pp.163-173. Available from: <<https://doi.org/10.29202/phil-cosm/27/13>>. [31 March 2022].
39. Voznyak, VS & Lipin, NV 2020, 'Education like breach between past and future', *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 17, pp.98–109. Available from: <<https://doi.org/10.15802/ampr.voi17.206722>>. [29 March 2022].
40. Vysotska, OE 2021, 'Hypertext as a Basis for Constructing Language Environment in the Postmodern Culture', *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 1, pp. 30–35. Available from: <<https://doi.org/10.15802/ampr2012/7817>>. [29 March 2022].
41. Worth, N & Karaagac, EA 2020, 'The temporalities of free knowledge work: Making time for media engagement', *Time & Society*, 0961463X2093859. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x20938593>>. [29 March 2022].

References

1. Aksenov, GP 2000, *Prichina vremeni (The cause of time)*, Moskva: Editorial URSS.
2. Aristotel 1995, *Fizika (Physics)*, Moskva: Medium.
3. Voronkova, V & Kyvliuk, O 2017, 'Liudyna v osvitnomu prostori SMART-suspilstva (Human in the educational space of SMART-society)', *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*, 10-11, c. 88 – 95.
4. Hornostai, PP, Korobanova, OL, Pletka, OT, Tsyhanenko, HV & Chorna, LH 2018, *Svidome i nesvidome u hrupovii vzaiemodii : monohrafiia (Conscious and unconscious in group interaction: a monograph)*, Kropyvnytskyi: Imeks-LTD, 244 s.
5. Kyvliuk, OP 2016, 'Osvitnia kultura informatsiinoho suspilstva v konteksti hlobalizatsiinoi realnosti (Educational culture of the information society in the context of globalization reality)', *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii*, 67, c. 225-232
6. Knyazeva, EN & Kurdyumov, SP 2007, *Sinergetika. Nelineynost vremeni i landshafty koevolutsii (Synergetics. Nonlinearity of time and landscapes of coevolution)*, Moskva: KomKniga
7. Kobelieva, DL & Nikolaienko, NM 2021. 'Vid poshuku informatsii do vtraty osobystosti: fenomen dataizmu (From the search for information to the loss of identity: the phenomenon of dataizm)', *Antropolohichni vymiry filosofskykh doslidzhen*, 20, c. 100–112. Dostupno: <<https://doi.org/10.15802/ampr.voi20.249591>>. [29 Berezan 2022].
8. Kremen, VH & Ilin, VV 2021, 'Transformatsiia obrazu liudyny v paradyhmi evoliutsii znannia (Transformation of the human image in the paradigm of knowledge evolution)', *Antropolohichni vymiry filosofskykh doslidzhen*, 19, c. 5–14. Dostupno: <<https://doi.org/10.15802/ampr.voi19.235953>>. [30 Berezan 2022].

9. Nikolis, G & Prigozhin, I 1979, *Samoorganizatsiya v neravnovesnyih sistemah: Ot dissipativnyih struktur k uporyadochennosti cherez fluktuatsii (Self-organization in nonequilibrium systems: From dissipative structures to orderliness through fluctuations)*, Moskva, Mir, 512 s.
10. Prigozhin, I & Stengers, I 1986, *Poryadok iz haosa. Novyy dialog cheloveka s prirodoy (Order out of chaos. A new dialogue between human and nature)*, Moskva: Progress, 432 s.
11. Toffler, E 2002, *Shok buduschego (Future Shock)*, Moskva: "Izdatelstvo "AST", 557 s.
12. Toffler, E 2004, *Tretya volna (The Third Wave)*, Moskva: "Izdatelstvo "AST", 781 s.
13. Haydegger, M 2003, *Bytie i vremya (Being and Time)*, perevod s nemetskogo VV Bibihina, Harkov: "Folio", 503 s.
14. Yaspers, K 1991, *Smysl i naznachenie istorii (The Origin and Goal of History)*, perevod s nemetskogo MI Levina, Moskva: Politizdat, 527 s.
15. Boreiko, YG 2018, 'Event as a transformation of everyday life modus of social being', *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 14, pp. 42–49. Available from: <<https://doi.org/10.15802/ampr.voi14.150548>>. [29 March 2022].
16. Bunn, M, Bennett, A & Burke, PJ 2018, 'In the anytime: Flexible time structures, student experience and temporal equity in higher education', *Time & Society*, 0961463X1878764. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x18787649>>. [29 March 2022].
17. Carpenter, EL, Adams, AM, Chick, RC, Stull, MC, Hale, DF, Propper, BW & Vreeland, TJ 2022, 'Maximizing benefit of virtual learning: Lessons from the coronavirus disease 2019 pandemic'. *Journal of Surgical Research*, 275, pp. 43-47. Available from: <<https://doi.org/10.1016/j.jss.2022.01.020>>. [29 March 2022].
18. D'Ambrosio, PJ 2018, 'From present to presentation: A philosophical critique of Hartmut Rosa's "situational identity"', *Time & Society*, 0961463X1878705. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x18787059>>. [29 March 2022].
19. Dorfman, Natalia 2021, "'Social-Distancing" as a Chance to Revise the Paradoxes of Humanistic Philosophy: Personality Vs. Identity in Online Artistic Practices of the Pandemic', *Philosophy and Cosmology*, Volume 27, pp. 116-125. Available from: <<https://doi.org/10.29202/phil-cosm/27/8>>. [29 March 2022].
20. Gensitskiy, YD 2016, 'Formation of media sciences infrastructure Bid Data Science in the age of high electronics', *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 9, pp. 89–95. Available from: <<https://doi.org/10.15802/ampr2016/72239>>. [29 March 2022].
21. Hidas, Z 2017, 'Rival patterns of time, narration and identity', *Time & Society*, 0961463X1770216. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x17702166>>. [29 March 2022].
22. Johansson, V & Stenlund, J 2022, 'Making time/breaking time: Critical literacy and politics of time in data visualisation', *Journal of Documentation*, 78(1), pp. 60-82. Available from: <<https://doi.org/10.1108/JD-12-2020-0210>>. [29 March 2022].
23. Johnson, NF 2019, 'Temporal digital control: Theorizing the use of digital technologies to provide a temporal autonomous space', *Time & Society*, 0961463X1988673. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x19886739>>. [29 March 2022].
24. Johnson, NF & Keane, H 2015, 'Internet addiction? Temporality and life online in the networked society', *Time & Society*, 26(3), pp. 267–285. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x15577279>>. [29 March 2022].
25. Jordheim, H & Ytreberg, E 2021, 'After supersynchronisation: How media synchronise the social', *Time & Society*, 30 (3), pp. 402–422. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x211012507>>. [30 March 2022].
26. Kalman, YM, Ballard, DI & Aguilar, AM 2021, 'Chronemic urgency in everyday digital communication', *Time & Society*, 30(2), pp. 153–175. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x20987721>>. [31 March 2022].
27. Kwok, H 2022, 'Reframing educational governance and its crisis through the 'totally pedagogised society'', *Journal of Education Policy*. Available from: <<https://doi.org/10.1080/02680939.2022.2047227>>. [28 March 2022].
28. Navickiene, V, Dagiene, V, Jasute, E, Butkiene, R & Gudoniene, D 2021, 'Pandemic-induced qualitative changes in the process of university studies from the perspective of university authorities', *Sustainability (Switzerland)*, 13 (17). Available from: <<https://doi.org/10.3390/su13179887>>. [28 March 2022].
29. Öhman, C 2020, 'A theory of temporal telepresence: Reconsidering the digital time collapse', *Time & Society*, 0961463X2094047. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x20940471>>. [29 March 2022].

30. Pagán Cánovas, C 2018, 'More haste less speed: Cognition, creativity, and culture in temporal paradox', *Time & Society*, 0961463X1878335. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x18783358>>. [29 March 2022].
31. Prudnikova, Olena & Kuznietsov, Oleksii 2018, 'Security At Information Culture: Wouldn't We Lose Humanity?' *Philosophy and Cosmology*, Volume 21, pp. 107-115. Available from: <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/21/11>>. [29 March 2022].
32. Ryan, M & Ryan, M 2013, 'Theorising a model for teaching and assessing reflective learning in higher education', *Higher Education Research and Development*, 32 (2), pp. 244 - 257. Available from: <<https://doi.org/10.1080/07294360.2012.661704>>. [31 March 2022].
33. Sakun, Aita & Mordous, Irina 2019, 'Digital Re-Evolution: Learning to be Human at Contemporary Society', *Philosophy and Cosmology*, Volume 22, pp.129 - 136. Available from: <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/22/11>>. [28 March 2022].
34. Sebald, G 2020, "Loading, please wait" – Temporality and (bodily) presence in mobile digital communication', *Time & Society*, 0961463X2091656. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x20916566>>. [29 March 2022].
35. Sokolova, KV 2012, 'Virtual Space: New Communication Phenomena', *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, (1), pp.41–47. Available from: <<https://doi.org/10.15802/ampr2012/7816>>. [29 March 2022].
36. Tamir, I 2018, 'Digital video recorder dodgers – Sport-viewing habits in the face of changing media reality', *Time & Society*, 0961463X1775228. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x17752286>>. [29 March 2022].
37. Taylor, J, Jokela, S, Laine, M, Rajaniemi, J, Jokinen, P, Häikiö, L & Lönnqvist, A 2021, 'Learning and teaching interdisciplinary skills in sustainable urban development-the case of Tampere university, Finland', *Sustainability (Switzerland)*, 13(3), pp. 1-16. Available from: <<https://doi.org/10.3390/su13031180>>. [28 March 2022].
38. Trynyak, Maya & Yakymchuk, Oksana 2021, 'Moral Paradoxes of Emerging Technologies in the Education Sector', *Philosophy and Cosmology*, Volume 27, pp.163-173. Available from: <<https://doi.org/10.29202/phil-cosm/27/13>>. [31 March 2022].
39. Voznyak, VS & Lipin, NV 2020, 'Education like breach between past and future', *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 17, pp.98–109. Available from: <<https://doi.org/10.15802/ampr.v0i17.206722>>. [29 March 2022].
40. Vysotska, OE 2021, 'Hypertext as a Basis for Constructing Language Environment in the Postmodern Culture', *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 1, pp. 30–35. Available from: <<https://doi.org/10.15802/ampr2012/7817>>. [29 March 2022].
41. Worth, N & Karaagac, EA 2020, 'The temporalities of free knowledge work: Making time for media engagement', *Time & Society*, 0961463X2093859. Available from: <<https://doi.org/10.1177/0961463x20938593>>. [29 March 2022].

DOI 10.33930/ed.2019.5007.39(1-3)-4

УДК 172.12:342.71

ВІДПОВІДАЛЬНЕ ГРОМАДЯНСТВО У ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОМУ ПОЛІ ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

RESPONSIBLE CITIZENSHIP IN THE CONCEPTUAL AND CATEGORICAL FRAMEWORK OF THE PHILOSOPHY OF LAW

О. П. Кивлюк
О. М. Задорожна
І. О. Мордоус

Актуальність теми дослідження окресленої тематики обумовлена недостатньою визначеністю поняття "відповідального громадянства" в межах сучасних концептуальних теорій філософії права. Сутнісно-змістовна криза позитивного права в її емпіричній площині та часткова

Urgency of the research on this topic is due to the lack of definition of the concept of responsible citizenship within contemporary conceptual theories of the philosophy of law. The essence and content crisis of positive law in its empirical plane and the partial neglect of the significance of the social-value needs of human